

АННА СУСАК

***Studia Romologica.* – 2010. – № 3**

«Studia Romologica» – це перший у Польщі академічний журнал, у фокусі якого перебувають дослідження, публікації та суспільні ініціативи, пов'язані з історією та культурою східноєвропейських ромів. Журнал був заснований Краєзнавчим музеєм регіону Тарнов, одним із відділів якого є постійна експозиція «Роми – культура та історія», що функціонує з 1990 року. Журнал видається раз на

рік, його основною мовою є польська, проте короткі резюме статей також друкуються англійською та ромською мовами, що є особливо важливим для розвитку наукового апарату останньої. Журнал містить як дослідницькі статті й рецензії на книги, так і інформацію про актуальні події – такі, наприклад, як перебіг Світового конгресу ромів чи семінар для ромських музейних кураторів. Кожен випуск журналу присвячений певній проблематиці. Наприклад, перший випуск «Studia Romologica» (2008) був сфокусований на традиційному ромському судочинстві, а другий (2009) – на освіті ромів¹.

¹ Див.: <http://www.studiaromologica.pl/>.

У фокусі третього випуску «Studia Romologica» – два аспекти: з одного боку, академічні дослідження з геноциду ромів, а з іншого – комемораційні заходи та відображення подій Другої світової війни в історичній пам'яті ромів. Варто зазначити, що автори часопису уникають вживання терміна «Голокост» у контексті трагедії ромів під час війни – наприклад, у польській версії статей найчастіше використовується слово *Zagłada* (дослівно «винищення») та *ludobójstwo* («геноцид»), в анотаціях ромською мовою слово *Samudaripen*, що найчастіше зустрічається і в англійській версії. Причиною саме такого підбору термінів є дискусійність питання, яке порушується і на сторінках журналу: чи можемо вважати ромів жертвами Голокосту у тому самому сенсі, що й євреїв? Ідеться передусім про ідеологічне забарвлення геноциду ромів (якою мірою саме расові, а не соціальні ознаки ставали причиною винищення), а також його механізми (чи був цей процес організованим та спланованим «згори», як у випадку євреїв). Як зазначає у вступі до часопису (с. 15) його редактор, д-р Славомір Капральський, частина ромських діячів обрала стратегію боротьби за визнання ромів жертвами Голокосту подібно до євреїв, інша група дотримується лінії пошуку ромського способу пояснення трагедії – через небажання вступати в суперечку із представниками єврейських організацій або ж через прагнення представити специфічний, власний погляд ромів. Проте і тут немає єдності щодо правильно вживаного терміна – наприклад, запропонований Яном Генкою термін *Porrajmos* (буквально «пожирання, гвалт») багато ромських діячів відкидають як некоректний, такий, що має недоречний сексуальний підтекст. Як альтернативу пропонують вже згаданий термін *Samudaripen* – буквально «геноцид». Болгарські дослідники Єлена Марушіакова та Весселін Попов також наводять альтернативні окреслення трагедії у мові ромів – *Kali Tras* («чорний страх») або *Bersa Bibahtale* («нешасні роки») (с. 78). Ця дискусія дуже нагадує суперечки щодо коректності самого терміна «Голокост» (з грец. «всепалення»), що у своєму початковому значенні вживався для означення добровільного жертвоприношення, а тому був негативно сприйнятий багатьма інтелектуалами та людьми, які вижили у трагедії². Альтернативний термін – *Шоа* (з гебр. «катастрофа») частково увійшов у популярний та

---

² *Evans R.* In *Hitler's Shadow*. – New York: Pantheon, 1989. – P. 142.

науковий обіг, проте саме термін «Голокост» залишився найбільш уживаним для окреслення трагедії європейських євреїв під час Другої світової війни та, за висловом одного з авторів часопису, Хууба ван Баара, став «універсальною метафорою історичної травми» (с. 98).

Як зазначає у вступі С. Капральський (с. 12), для дослідників геноциду ромів актуальною залишається проблема браку писемних джерел та документації – залишених як жертвами, так і їхніми убивцями. Адже лише частина ромів загинула у таборах смерті, тоді як більшість стала жертвами масових екзекуцій, виконаних айнцацгрупами та місцевою поліцією, а отже, рівень централізації та документованості винищення був набагато нижчим, ніж у випадку євреїв. Це спричиняє контрверсії також і в оцінках кількості жертв трагедії серед ромів – зокрема, науковці називають цифри від 100 тисяч (Майкл Ціммерман)³ до близько півтора мільйона (Ян Генкок)⁴ осіб. Надзвичайно важливими для уточнення цих даних є дослідження з теренів колишнього Радянського Союзу, що стали доступнішими лише протягом останніх двох десятиліть. Саме цій проблематиці присвячено рецензовану в часописі «*Studia Romologica*» працю німецького історика Мартіна Холлера «Націонал-соціалістичний геноцид ромів в окупованому СРСР», а також статті дослідників Михайла Тяглого та Миколи Бессонова про особливості геноциду ромів в Україні та Білорусі відповідно.

Як М. Холлер, так і М. Бессонов у своїх дослідженнях послуговуються головним чином матеріалами радянської Надзвичайної комісії з розслідування нацистських злочинів. Ці дані, доповнені спогадами очевидців, дали змогу Бессонову оцінити приблизну кількість жертв серед білоруських ромів у 1–4 тис. осіб (с. 38). Важливість радянських архівних документів полягає у тому, що вони дають підставу здемаскувати ідеологічні конструкції, що зустрічалися до цього в німецьких документах і мали на меті обґрунтувати переслідування антисоціальною поведінкою кочових циган та їхньою «шпигунською діяльністю».

³ *Zimmermann M. Die nationalsozialistische Zigeunerverfolgung in Ost-und Suedost-europa – ein Ueberblick // Der nationalsozialistische Genozid an der Roma Osteuropa. Geschichte und kuenstliche Verarbeitung / Ed. Fischer F. – Köln, 2008. – S. 4.*

⁴ *Barany Z. Explaining Marginality: Portrayals of East European Gypsies. – Budapest, 1998 – P. 23.*

Таким чином, дослідники заперечують поширену тезу про різницю у ставленні нацистів до кочових та осілих ромів, а відтак про «спосіб життя», а не расові ознаки, як основну причину їх геноциду. Холлер критичніше, аніж Бессонов, підходить до матеріалів Надзвичайної комісії, підкреслюючи їхню значну заідеологізованість через «затирання» національності жертв під грифом «мирних радянських громадян», одночасно даючи важливі вказівки для майбутніх дослідників цих документів (такі, як більша вірогідність звітів із 1943–1944 рр. та звітів локальних відділень комісії). Водночас тезу Холлера про те, що геноцид ромів був систематичним і спланованим, а отже, де-факто не відрізнявся від геноциду євреїв, С. Капральський називає дещо передчасною та базованою радше на детальних описах конкретних злочинів, ніж на багатрівневих історичних матеріалах (с. 237–238).

Український дослідник М. Тяглий також апелює до більш критичної оцінки джерел та доповнення їх додатковими даними, звертаючи увагу на те, що «циганська політика» в Україні була неоднозначною, адже її провадили декілька гілок німецької адміністрації – цивільної та військової, керуючись різноманітними потребами та економічними інтересами. Підтримуючи тезу про те, що розрізнення між кочовими та осілими ромами для нацистів існувало лише на папері, науковець усе ж ставить під сумнів тотальність та однорідність політики винищення ромів у регіоні. Дослідник підкреслює важливість включення у джерельну базу документів цивільної адміністрації, а також усних спогадів, адже частими були випадки, коли роми гинули від перепрацювання та важких умов, а не від запланованих убивств. На думку М. Тягло, феномен геноциду ромів є складним та багатограним і його варто розглядати у декількох контекстах: по-перше, часовому (адже на початку окупації політика щодо циган не була чітко окресленою), по-друге, географічному (адже політика щодо циган різнилася залежно від регіону окупації), по-третє, потрібно враховувати тимчасові чинники – перебіг воєнних подій та економічні потреби окупаційної адміністрації (с. 67–69).

Болгарські дослідники Є. Марушіакова та В. Попов у своїй статті розглядають «неоміфологію», що супроводжує процес реконструкції групової історичної пам'яті. Цей процес вони пов'язують із розвитком ромів у напрямку створення нової національної ідентичності. Значну

роль тут відіграв Міжнародний ромський союз (IRU), адже окрім практичного питання виплати відшкодувань ромам, пріоритетом цієї організації стало відновлення пам'яті про геноцид та формування нового дискурсу як фактора об'єднання різноманітних груп європейських ромів. Дослідники стверджують, що у ромському світі дискурс Голокосту залишається прерогативою еліт, які використовують «віктимізоване» бачення історії для легітимізації власної соціальної позиції та політичних прагнень. Натомість звичайних ромів не приваблює образ «вічної жертви» і вони виступають за більш комплексне представлення власної історії (с. 75–79). На мою думку, теза дослідників про «відкидання» звичайними ромами дискурсу Голокосту та настільки чітке розділення позиції «еліт» і «мас» є радше гіпотетичною та потребує ґрунтовнішої перевірки. Адже, як нагадає С. Капральський, маємо пам'ятати про довготривале ігнорування геноциду ромів самими дослідниками та помилковість отождолення браку публічного вираження комеморації із браком пам'яті як такої (с. 230).

Голландський дослідник Хууб ван Баар натомість убачає певні позитивні тенденції у глобалізації дискурсу Голокосту, зазначаючи, що чим універсальнішим та відірванішим від конкретного місця він стає, тим більшого значення набуває для інших груп, яких також може стосуватися. Як приклад він розглядає ромську експозицію в музеї Аушвіца, що стала однією із перших можливостей самореалізації ромів у настільки важливому місці пам'яті та виходу із маргінальності дискурсу Голокосту. Водночас автор застерігає від загрози втрати почуття специфіки історії ромів у різних країнах та підпорядкування локальних версій одному уніфікованому погляду під впливом глобалізаційних процесів (с. 110–112).

На думку С. Капральського, інтерпретація Голокосту як унікальної події, в якій групою, приреченою на цілковите винищення із расових причин, були євреї, спричинила ситуацію, коли використання терміна «Голокост» стосовно нееврейських груп автоматично сприймалося як спроба зневажити цю трагедію і зазіхнути на пам'ять жертв. Проте саме дискурс Голокосту став природним середовищем, в якому роми, зацікавлені власною історією, розпочали пошук понять й інтерпретацій, які б пояснювали їхню долю (с. 13). Водночас,

беручи до уваги складність та комплексність цього феномена, важко не погодитися із британським дослідником Майклом Стюартом у тому, що не варто механічно переносити мисленнєві схеми опису єврейського Голокосту на трагедію ромів⁵. Їхня доля під час Другої світової війни є яскравим прикладом того, що геноцид не обов'язково мусить бути від початку і до кінця спланованим злочинним керівництвом, а може статися внаслідок впливу різноманітних чинників – часто нескоординованих і незапланованих дій осіб, груп та інституцій. Трагедія ромів змушує багатьох дослідників замислитися над механізмами та схемами геноциду як такого, а статті та матеріали, опубліковані у третьому номері «Studia Romologica», є дуже важливим внеском у цю дискусію.

---

⁵ *Stewart M.* How does genocide happen? // *Questions of Anthropology* / Eds. R. Astuti, J. Parry, C. Stafford. – Berg, Oxford, New York, 2007. – P. 255.